

СПРАВЕДЛИВІСТЬ – ОЦІНОЧНЕ ПОНЯТТЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Аналізуються теоретичні підходи до визначення поняття «справедливість» у правовій доктрині та особливості конкретизації та інтерпретації цього поняття в цивільному праві та процесі України.

Ключові слова: принцип, презумпція, оціночні категорії, справедливість.

Анализируются теоретические подходы к определению понятия «справедливость» в правовой доктрине и особенности конкретизации и интерпретации этого понятия в гражданском праве и процессе Украины.

Ключевые слова: принцип, презумпция, оценочные категории, справедливость.

The article is devoted the analysis of one of basic principles of civil legislation, presumption of civil law – justice. The basic theoretical going open up an author near determination of concept «justice» and feature of application of this category in a civil law and litigation.

Key words: principle, presumption, evaluation (merit) categories, justice.

Справедливість як багатогранна, багатокомпонентна категорія виявляється у всіх сферах суспільного життя, інтегрує в собі економічні, політичні, моральні, правові та духовні аспекти, містить вимоги реальної відповідності між становищем різних індивідів і їх значимістю в суспільстві, між працею і винагородою.

На багатоаспектність поняття «справедливість» вказується при визначенні цього поняття в енциклопедичному словнику: «Справедливість – категорія морально-правової та соціально-політичної свідомості, поняття про належне, пов'язане з ... мінливими уявленнями про природні права людини. Містить вимогу відповідності між реальною значимістю різних індивідів (соціальних груп) і їх соціальним станом, між їх правами і обов'язками, між діями і відплатою, працею і винагородою, злочином і покаранням»¹.

Сучасне сприйняття справедливості, засноване на визнанні справедливості як основної морально-етичної цінності, зумовлене уявленням про людину, сформульованим у новій європейській культурі. Значна увага до справедливості як універсальної цінності заснована на концепції природного права, основою якої є уявлення про людину як самостійного індивідуума, що наділений невід'ємними правами та здатний самостійно контролювати та регулювати свою поведінку в суспільстві на підставі деяких загальноновизначених норм. Уявлення про невід'ємні права людини нині отримало загальне визнання і закріплене у ряді міжнародно-правових документів, таких як Статут ООН, Загальна декларація прав людини, Заключний акт загальноєвропейської наради із співпраці та безпеки у Європі та ін., в результаті чого права людини поширюються на всіх жителів планети. Водночас у наукових дискусіях висловлюються різні точки зору щодо співвідношення понять «справедливість» і «право». Перша з них полягає в тому, що «справедливість – це категорія та характеристика правова, а не позаправова (не моральна, соціальна чи релігійна). Більш того, лише право й справедливе»². Відповідно до цієї позиції право – це вища категорія; право самодостатнє. Воно не керується принципом справедливості, а саме породжує справедливість, яка в подальшому запозичується іншими предметними галузями. Відповідно до іншого підходу «посилання на моральні категорії справедливості, добра, зла важливі для визна-

чення поняття та характеристик моралі, а не самого права»³. Тобто справедливість – цінність моральна, а не правова, і її зв'язок з правом опосередкований. Проте ми дотримуємося думки, що справедливість як універсальна категорія включає в себе як моральний (духовний) аспект, так і правовий. Справедливість – передусім моральна категорія, що поширює свій вплив на сферу соціальних та особистих відносин, зокрема і на сферу правової культури. Справедливість досить часто є критерієм оцінки права. Це також принцип та ідеал права. На думку В. І. Хайрулліна справедливість як принцип та ідеал права не містить механізму реалізації, а право, навпаки, дозволяє реалізувати принципи й ідеали справедливості на практиці⁴. Поняття справедливості як складного морально-правового явища виражається в кількох різних формах. По-перше, визначається як почуття, що відбиває дійсне положення людини в суспільстві. Як і всі інші почуття, справедливість у такій формі має «функцію, необхідну для суспільного життя людини, її пристосування до середовища і зміни цього середовища з точки зору інтересів і потреб не лише особистості, але і суспільства»⁵. Основу зародження почуття справедливості становить здатність людини переживати і запам'ятовувати свої переживання, пов'язані як з позитивними, так і негативними моментами життя. По-друге, справедливість визначається як ідея. Подібна форма сприяє виробленню свідомого ставлення до чого-небудь з позиції «справедливо» або «несправедливо». Ідея справедливості виявляється як уявлення та ідеал. По-третє, справедливість розглядається як оціночна категорія, що має етико-юридичний аспект та як загальноправовий принцип.

Диспозитивність цивільного права виявляється в основоположному його принципові – у принципі свободи договорів. Сторони вільні в укладенні договорів, виборі контрагентів та визначенні умов договору, але з урахуванням вимог актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обігу, вимог розумності й справедливості (ст. 627 ЦК України)⁶.

У цивільному праві справедливість прийнято відносити до оціночних понять разом з добросовістю і розумністю. Поява оціночно-моральних понять у законодавчих актах, створених на етапі переходу до нових ринкових відносин, властива не тільки українській системі права. Ця закономірність характерна і для іноземних правопорядків. Так, Е. А. Фарневорт зазначає, що в США в період становлення системи ринкового господарства відзначалося розширення використання більш загальних формулювань порівняно зі звичайним законодавством США. Ця «навмисна невизначеність» надала вирішальну роль судам у тлумаченні законів і пристосуванні їх до мінливих умов ринку. Замість того, щоб встановлювати чіткі й тверді правила, законодавець закликав суди керуватися такими загальними, моральними правилами, закріпленими у законі, як правила розумності, добросовістості та справедливості⁷.

Незважаючи на те, що ЦК України пішов шляхом розширення сфери застосування оціночних норм, можна констатувати, що їх сутність залишається малодослідженою, і тому безліч суперечок викликає сама можливість їх використання в законодавстві. Дослідженню питання оціночних категорій і, зокрема, справедливості були присвячені праці С. Алексєєва, А. Аракелян, В. Асмуса, І. Бабич, В. Біленко, А. Васильєва, В. Жеребкіна, І. Зайцева, С. Іванової, Т. Коломосць, Д. Кондратюк, В. Косовича, П. Лютікова, Й. Покровського, І. Тітко, І. Турчин-Куркіної та ін.

Ставлення до оціночних понять у науці неоднозначне. Відомий класик

російської цивілістики Й. А. Покровський називав «каучуковими параграфами» такі поняття, як «справедливість», «груба необережність», «надмірна неустойка», наявність яких у нормах права пов'язував з небажанням законодавця ускладнювати себе болісним пошуком належного формулювання і спробою тим самим перекласти всю відповідальність на плечі суддів⁸. У радянський період правознавці називали їх «каучуковими формулюваннями», невизначеними правилами, які дозволяють значно розширити межі «вільного» суддівського розсуду⁹. Нині, як і раніше, можна зустріти визначення їх як «каучукових» понять. Є. А. Багатих зауважує, що зміст «каучукових» норм визначається судом у кожному конкретному випадку залежно від обставин справи, поведінки сторін і відповідно до звичаїв цивільного обороту, а це вносить «невизначеність, невпевненість у відносини між суб'єктами та надає суду широкі правомочності»¹⁰. Поява оціночних категорій пояснюється прагненням суду в необхідних випадках дати змогу самому вказати, в які саме рамки вкладається відповідна ситуація і тим самим у встановлених межах надати правилам більш індивідуального характеру.

Категорія «справедливість» належить до складних оціночних понять, зміст яких не можна визначити однозначно, оскільки їх зміст і значення можуть залежати від конкретної обстановки. За характером узагальнення вони є високоабстрактними, за ступенем визначеності – відносно-визначеними¹¹. Як оціночне поняття цивільного права «справедливість» займає важливе місце в механізмі цивільно-правового регулювання. Будучи включеним до норм ЦК України, це поняття орієнтує на індивідуалізоване і диференційоване застосування цивільного законодавства.

«Свобода людини, юридична рівність індивідів – справедливі. Водночас справедлива і фактична нерівність людей з урахуванням відмінностей їх здібностей та інших факторів. Справедливість не завжди досягається через повну рівність»¹². Наприклад, застосування однакових заходів майнового характеру до однакових з точки зору юридичної норми вчинків – справедливе. Проте при встановленні розміру відповідальності суд має враховувати фактичні обставини завдання шкоди, майновий стан та добросовісність сторони щодо виконання її зобов'язань, розмір збитків, завданих контрагенту. У такому разі дуже важливо забезпечити індивідуалізацію відповідальності таким чином, щоб її реалізація була справедливою. Крім того, інститут індивідуалізації відповідальності в цивільному праві найбільш яскраво виявляється в можливості зменшення розміру боргу або заподіяної шкоди в процесі застосування до особи компенсаційних заходів цивільно-правового впливу, в тому числі у вигляді відшкодування збитків з урахуванням фактичних обставин справи. Застосування однакових заходів впливу до різних суб'єктів справедливе тоді, коли у правозастосовній діяльності має місце суворе і неухильне дотримання норм процесуального та матеріального права, повне і всебічне дослідження обставин справи, що розглядається, її об'єктивна і неупереджена юридична кваліфікація, прийняття морально обгрунтованого і законного рішення.

Справедливість відносять до загальних принципів права. Водночас вимога діяти відповідно до справедливості міститься в нормах цивільного законодавства, що дає підставу зробити припущення про наявність специфічного цивілістичного розуміння даної категорії. Загальні принципи права мають вищий ступінь нормативної узагальненості, універсальний характер і у зв'язку з цим впливають на всі суспільні відносини, включаючи цивільно-правові.

Категорію «справедливість» закріплено в ч. 6 ст. 3 ЦК України, крім того, «у разі неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права)» (ч. 2 ст. 8 ЦК України), тобто згідно з вимогами добросовісності, розумності й справедливості. Водночас аналіз п. 6 ст. 3 ЦК України дає підстави стверджувати, що вимога справедливості поряд з іншими загальними засадами цивільного законодавства, закладеними в ст. 3 ЦК України, поширює свій вплив на всі цивільно-правові відносини.

Проте в сучасній цивілістиці категорія «справедливість» згадується в основному, у зв'язку із застосуванням цивільного законодавства за аналогією. Так, Є. А. Суханов зазначає: «За відсутності подібного правового регулювання для конкретного виду відносин може використовуватися аналогія права (ч. 2 ст. 8 ЦК України). Сенс її полягає у визначенні прав і обов'язків сторін правовідносин на основі не конкретних правових норм, а загальних засад цивільного законодавства, а також вимог добросовісності, розумності та справедливості»¹³. І. Б. Новицький зауважував, що «аналогією позначається вирішення випадку, що виник у житті, проте не передбачений правом, за подібністю з тими засадами і загальними положеннями, які виражені не тільки в окремій нормі, а в чинному праві взагалі»¹⁴.

Аналіз ч. 2 ст. 8 ЦК України дає підстави для висновку про те, що при застосуванні цивільного законодавства справедливість, як припис цивільно-правової норми, обов'язкова для суб'єктів цивільних правовідносин, може застосовуватися самостійно для регулювання відносин, у яких є прогалина в законодавстві. Крім того, будучи закріпленою в розділі I ЦК України «Загальні положення», справедливість поширює свою дію і на всі норми, що містяться у всіх частинах Цивільного кодексу України. Принцип справедливості «є, з одного боку, основою для здійснення аналогії права, а з іншого – критерієм правильності тлумачення і застосування цивільно-правових норм.

У цивілістиці існує кілька позицій щодо характеристики категорії справедливості. Так, Л. В. Щенникова вважає, що засади справедливості реалізуються в принципах цивільного права, а критерії справедливості цивільного законодавства містяться в ст. 3 ЦК України¹⁵. С. А. Іванова підкреслює, що принцип справедливості (як загальний принцип права) знайшов утілення в принципах розумності й добросовісності (як галузевих принципів права), він «розчинився» у величезному масиві цивільного законодавства, знайшовши своє вираження у формі розумності і добросовісності»¹⁶. В. А. Белов, навпаки, зазначає, що принцип добросовісності є узагальнюючим щодо принципів розумності та справедливості¹⁷. Д. Л. Кондратюк вважає, що принципи справедливості, гуманності, сумлінності й розумності є єдиною системою моральних принципів цивільного права, при цьому застосування одного з них не має виключати або нівелювати значення інших¹⁸. Визнаючи безумовний взаємозв'язок між зазначеними принципами, вважаємо, що їх слід розглядати як самостійні. Добросовісність являє собою суб'єктивну оцінку поведінки особи, що характеризує совість людини, обтяжену або не обтяжену знанням про можливе заподіяння шкоди іншій особі; розумність відображає інтелектуальний момент діяльності суб'єктів; справедливість слугує мірою внеску та отримання, крім того, моральною підставою здійснення цивільних прав і виконання обов'язків.

Якщо звернутися до співвідношення між зазначеними категоріями, що склалися в цивільному праві інших держав і міжнародному праві, то можна виявити, що в зарубіжній доктрині цивільного права поняття *bona fides* (добрі звичаї) най-

частіше тлумачиться як загальне поняття, що включає і справедливість¹⁹.

Конкретизуючи наведені судження, підкреслимо: оскільки «справедливість» є багатопонятійною категорією, яка застосовується для оцінки різноманітних суспільних відносин, оціночним поняттям, зміст якого уточнюється в кожному випадку залежно від тих чи інших обставин, то і критерії принципу справедливості будуть відрізнятися залежно від сфери життєдіяльності, в якій він застосовується, в тому числі й у правовій сфері. У процесі реалізації принципу справедливості при регулюванні окремих цивільно-правових інститутів критерії оцінки справедливості дій учасників правовідносин можуть змінюватись, крім того, загальні критерії можуть доповнюватися приватними. Зокрема, приватними критеріями принципу справедливості у спадковому праві є найбільш повне врахування інтересів близьких спадкодавцеві осіб (статті 1222, 1223, 1241 ЦК України), також забезпечення власнику можливості розпорядитися своїм майном шляхом складання заповіту (статті 1234, 1235, 1237 ЦК України).

Вважаємо, що критерії оцінювання справедливості в цивільному праві при оцінці дій учасників цивільних правовідносин – це еквівалентність і відповідність (співрозмірність), які є приватними характеристиками оціночного поняття справедливості як у речовому, так і у зобов'язальному праві.

Враховуючи вищевикладене, слід зробити висновок, що в сучасному цивільному праві категорія справедливості отримує нормативне закріплення: 1) як самостійний принцип цивільного права; 2) у вигляді зафіксованих у цивільному законодавстві принципів, що презюмують і розкривають принцип справедливості: недоторканності власності, свободи договору, необхідності безперешкодного здійснення цивільних прав, забезпечення відновлення порушених прав, їх судового захисту, неприпустимості односторонньої відмови від договору тощо; 3) у вигляді норми прямої дії, яка передбачає безпосереднє керівництво вимогами справедливості при застосуванні законодавства за аналогією; 4) у вигляді норм, що містять вимоги справедливості при реалізації цивільних та цивільно-процесуальних прав і обов'язків учасників правовідносин.

1. *Советский энциклопедический словарь*. – М.: 1982. – С.127. 2. *Нерсесянц В.С.* Философия права. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – С.28. 3. *Общая теория государства и права: Академический курс*. – Т 2: Теория права. – М.: Зерцало, 1998. – С.22. 4. *Хайруллин В.И.* Справедливость как комплексная ценность // Государство и право. – 2010. – № 3 – С.101. 5. *Шингаров Г.Х.* Эмоции и чувства как форма отражения действительности / Под ред. К. К. Платонова. – М., 1971. – С. 152-154. 6. *Бабич И.Г.* Принципы справедливости в римском праве і у сучасному зобов'язальному праві України: Дисс. ... к.ю.н. –Одеса., 2008. – С. 49-50. 7. *Мозолин В. П., Фарневорт Е. А.* Договорное право в США и СССР. История и общие тенденции. – М.: Наука, 1988. – С. 13. 8. *Покровский И.А.* Основные проблемы гражданского права. – Петроград, 1917 // <http://civil.consultant.ru/elib/books/23/>. 9. *Грибанов В.П.* Пределы осуществления і защиты гражданских прав. – М., 1992. – С. 34/ http://civil.consultant.ru/elib/books/1/page_2.html 10. *Богатых Е. А.* Гражданское и торговое право. – М.: Юристъ, 2004. – С.14. 11. *Аракелян А.Ю.* Справедливость в российском гражданском праве: Дисс. ... к.ю.н. – Краснодар, 2008. – С.98. 12. *Малеин Н.С.* О справедливости, праве и ответственности // Теория права: новые идеи. – М., 1992. – Вып. 2. – С. 68. 13. *Гражданское право: Т. I / Отв. ред. Е. А. Суханов*. – М.: Бек, 1998. – 816 с. / <http://ale-ustugov.narod.ru/file/u4eba/Suhanov1/cont.shtml.html> 14. *Советское гражданское право / Под ред. И. Б. Новицкого*. – М.: Госюридиздат, 1959. – С. 25. 15. *Щеникова Л. В.* Справедливость и добросовестность в гражданском праве России (несколько вопросов теории и практики) // Государство и

право. – 1997. – № 6. – С. 120. **16. Иванова С. А.** Некоторые проблемы реализации принципа социальной справедливости, разумности и добросовестности в гражданском праве // Законодательство и экономика. – 2005. – № 4. – С. 31. **17. Белов В. А.** Добросовестность, разумность, справедливость как принципы гражданского права // Законодательство. – 1998. – № 8. – С. 50. **18. Кондратьев Д. Л.** Нравственно-правовые принципы в гражданском праве России (на примере справедливости, гуманности, разумности и добросовестности): Дис. ... к.ю.н. – М., 2006. – С.11. **19. Misy A. M.** The Good-Faith principle in Contract Law & the Precontractual Duty to Disclose: Comparative Analysis of New Differences in Legal Cultures // *Global Jurist Advances*. – Vol. 1 [2001]. Iss. I. Art. 1. – P. 12.